

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук

Кафедра історії
Кваліфікаційна робота
Освітній ступінь – бакалавр

На тему:
«Єврейське населення Київської губернії: чисельність, зайнятість, правове становище (1856–1914)»

Виконав: студент 4-го року навчання
Спеціальності: 032 «Історія та археологія»
Освітньої програми: «Історія та археологія»

Пецюх Богдан Ігорович

Науковий керівник: Шандра В. С.,
Доктор історичних наук, професор
кафедри історії НаУКМА

Рецензент: Рецензент Доценко В.О.,
Доктор історичних наук, професор

Кваліфікаційна робота

захищена з оцінкою « _____ »

Секретар ЕК _____

« _____ » _____ 2022 р.

Київ -2022

Декларація академічної доброчесності

Студента НаУКМА

Я, Пецюх Богдан Ігорович 4 р.н. навчання факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 «Історія та археологія»

адреса електронної пошти: bohdan.petsiukh@ukma.edu.ua

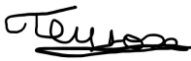
- підтверджую, що написана мною бакалаврська/магістерська робота на тему «Єврейське населення Київської губернії: чисельність, зайнятість, правове становище (1856–1914)»

відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами

3.1.1 -3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;

- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck. - даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Дата та підпис студента/ки 13.06.2022

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної/магістерської роботи

Тема: "Єврейське населення Київської губернії: чисельність, зайнятість, правове становище (1856–1914)"

Автор: студент 4-го р.н. освітнього ступеня бакалавр, спеціальності 032 «Історія та археологія»

Науковий керівник: Шандра В. С., Доктор історичних наук, професор

Захищена: " __ " _____ 2022 р.

Короткий зміст роботи:

У дипломній роботі досліджується єврейський етнос у провідній губернії Південно-Західного краю, Київській, впродовж 1856-1914 років. Зокрема його чисельність та причини її зростання. Окреслено сфери зайнятості євреїв, такі як торгівля, ремісництво, лихварство, а також з'ясована його роль у економічній модернізації губернії. У кінці XIX і на початку XX століття євреї добитися права проживати у Києві, здобувати тут середню і вищу освіту та набувати фах лікаря і юриста. Отримання диплому дозволяло їм покинути межу осілості та жити у великих містах Російської імперії.

У роботі простежено як євреї посіли провідне місце не лише в торгівлі та ремісництві, а й у розвитку таких галузей як цукрова, виноробна і тютюнова. Їм належала провідна роль у створенні банківської справи та фінансуванні промисловості. Стверджується, що незважаючи на зростання своєї ролі в економічному житті, єврейському етносу було відмовлено у праві на обіймання державних посад. Не була ліквідована й межа осілості.

Зміст

Вступ	2
Розділ 1. Єврейський етнос на Правобережній Україні в першій половині XIX ст.	6
1.1. Чисельність та зайнятість	6
1.2. Територіальні межі проживання	13
Розділ 2. Єврейський етнос в період модернізаційних змін.	21
2.1. Освіта, державна служба і громадська діяльність: права та обмеження.	21
2.2. Єврейська підприємливість у промисловості та банківській справі.	27
Висновки	34
Список джерел та літератури	36

Вступ

Актуальність теми. Історія єврейського етносу, одного з найчисельніших, складає важливу сторінку історії України. Дослідження умов його проживання на українських теренах, збереження власної ідентичності попри спроби російської адміністрації інтенсивно інтегрувати його в російське суспільство, становить значний інтерес і актуалізує тему дипломної роботи. Опинившись у межі осілости Київська губернія стала тим регіоном, де євреї змогли проявитися в її економіці, зайнявши певні ніші та вносячи суттєвий вклад в модернізаційні процеси.

Серед губерній Південно-Західного краю Київська на сьогодні залишається найменш вивченою, не зважаючи на те, що євреї постійно долали імперські заборони на діяльність у Києві, місті, що ставало центром суспільно-економічного життя краю, зокрема і завдяки єврейській підприємливості.

Історіографія дослідження, зважаючи на зростаючий інтерес до єврейської проблематики, досить солідна. Вона представлена не лише працями англомовних авторів, а й українських дослідників. Серед перших – праця Вікторії Хітерер «*Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917*», у якій авторка окреслила умови існування єврейської громади Києва. Вона доводить, що політика російського уряду щодо єврейства постійно змінювалася і далеко не в кращу сторону.

Натан Меір, автор книжки «Євреї в Києві. 1859-1914» дослідив, чому Київ став містом, у якому прагнули жити і працювати євреї, незважаючи на постійні обмеження та погрози виселення.

Робота Майкла Гамма «*Kiev A Portrait, 1800-1917*» хоча й не присвячена безпосередньо єврейському етносу, але суттєво відтіняє його місце у житті Києва. Праця Ентоні Полонського «*The Jews in Poland and Russia. Volume I 1350 to 1881*». охоплює історію єврейському етносу в Центрально-Східній Європі протягом століть. Зауважує на основних відмінностях євреїв у Російській імперії та європейських монархіях.

Окремої уваги потребує праця Йоханана Петровського-Штерна «Штетл: золота доба єврейського містечка», у якій автор відобразив період розквіту містечок на Правобережжі після того, як на ці землі прийшла Російська імперія. Він став першим дослідником, якому вдалося донести до читача справжній і уявний образ цих містечок.

В іншій своїй праці «Євреї в русской армії: 1827-1914» автор показав, наскільки влада Російської імперії прагнула перевиховати євреїв через армію, як фактично ламала долі молодим євреям насильно забираючи їх на військову службу.

Завершити огляд англomовних авторів варто книжкою Б. Натанса «За чертой». Автор вважає, що не зважаючи на несприятливі умови єврейство Російської імперії було орієнтоване на громадянську емансипацію та соціальну інтеграцію. Спільним для цих авторів було з'ясувати, чому євреї у Російській імперії тривалий час не були повноправними громадянами Російської держави, як на Заході.

Вартісною виявилась і стаття Михайла Кулішера «Євреї в Києве», яка через детальний опис боротьби єврейської громади за право жити у Києві не втрачає своєї актуальності і нині.

Важливою для дослідження є робота Іллі Галанта «Виселення жидів з Києва». В ній автор представляє ряд актів і листів, які показують ставлення російської влади до євреїв. Ця збірка стає до нагоди всім, хто займається єврейським питанням в першій половинні ХІХ століття.

З сьогоденних українських авторів можна виділити дослідження Юрія Поліщука про національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття. У ній йдеться і про єврейський етнос, для якого імперія використовувала спеціальний інтеграційний інструментарій.

Олена Прищепа у книжці “«Місця зустрічі»: культурне докiлля міст Правобережної України (кінець ХVІІІ — початок ХХ ст.)” простежила зародження єврейської освіти та історію окремих навчальних закладів.

Варто звертати увагу і на працю Валентини Шандри «Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.)», у якій простежено формування самоврядних органів серед євреїв-ремісників та спроби створити для них цехи. Українські автори ставлять собі за мету дослідити євреїв в складі більш ширших спільнот, як етнічних меншин чи міщанського стану.

Джерельною базою роботи послужили законодавчі акти Російської імперії, якими держава регулювала права євреїв на проживання, зайнятість, навчання. Демографічні дані про єврейський етнос були запозичені з праці київського губернатора І.І. Фундуклея. Для ілюстрації реакції місцевого населення на єврейську зайнятість були виявлені статті газети «Киевлянин».

Метою дослідження стало з'ясування ролі і місця єврейського етносу в найбільшій губернії Південно-Західного краю, Київській.

Для досягнення мети поставлені такі **завдання**:

- Визначити чисельність єврейського населення та причини його зростання;
- Окреслити зміни у зайнятості євреїв;
- Оцінити внесок представників єврейського етносу у модернізацію економіки Київської губернії.

Об'єктом роботи є процеси емансипації в середовищі єврейської спільноти Київської губернії.

Предметом дослідження є чисельність та сфери зайнятості євреїв.

Хронологічні межі роботи охоплюють 1856 – 1914 роки. Нижня межа зумовлена початком ліберальних реформ у Російській імперії, внаслідок яких почали зніматися заборонні заходи, а верхня – початком Першої світової війни, внаслідок якої євреям довелося перейти на військові умови.

Територіальні межі охоплюють Київську губернію.

Методологічною основою дослідження стало звернення до загальнонаукових методів критичного та структурного синтезу та аналізу.

Для вирішення окремих завдань змін у соціальному житті єврейства слугував історико-порівняльний підхід.

Структура дипломної роботи була зумовлена метою та завданнями, які постали під час її написання. Вона складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

Розділ 1. Єврейський етнос на Правобережній Україні в першій половині XIX ст.

1.1. Чисельність та зайнятість

Російська держава зіткнулася з євреями не з самого початку свого існування. Фактично до кінця XVIII століття її правителі майже не мали про них уявлення. Цей етнос був малочисельним і представляв поодиноких представників єврейської громади та деяких мігрантів з Правобережної України. В той час, за деякими підрахунками, на теренах тільки українських воєводств Речі Посполитої на початку XVII століття мешкало приблизно 130 000 представників єврейського етносу.¹

Зрушення почали відбуватися після трьох поділів Речі Посполитої в кінці XVIII століття, коли фактично і сталася зустріч між двома світами: єврейським і імперським.² Після цього Російська імперія отримала територію, де проживали русини, литовці, поляки, німці, євреї, росіяни-старообрядці, окремі анклавні татар. Забрали землям була притаманна релігійна строкатість. Основними були послідовники греко-католицького обряду, римокатолики та православні.³ Тільки після першого поділу Речі Посполитої, коли до Російської імперії увійшли такі міста як Могильов, Полоцьк і Вітебськ вона включила в свій склад більше ніж 50 000 євреїв, які компактно проживали на цих теренах.⁴

Так відповідно до даних, які намагалися зібрати російські урядовці, було пораховано і записано, що євреїв на території Правобережної України на 1795 рік офіційно проживало близько 110 000.⁵ Протягом 1797 та 1800 років були

---

¹ Нариси з історії та культури євреїв України. Видання третє / Леонід Фінберг та ін. Київ, 2009. С. 60.

²Рубльов О.С. Поділи Польщі 1772, 1793, 1795 URL: http://www.history.org.ua/?termin=Podily_1772_1793_1795 (дата звернення: 14.05.2022)

³Zdrada J. Historia Polski 1795-1914. Warszawa, 2014. P. 12.

⁴Polonsky A. The Jews in Poland and Russia. Volume I 1350 to 1881. Portland, Oregon, 2010 P. 324.

⁵Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття). Київ, 2012.С. 121.

проведені ще переписи відповідно до яких тільки в містах було 151 277 євреїв чоловічої статі.⁶ Найбільше їх проживало на Поділлі, де їх налічувалося 44 100 або 3, 8% населення краю. Наступним за чисельністю була Волинь, де їх нараховувалося близько 40 000 або 3, 6% від загального населення. В той час для Київщини загальне число євреїв було 25, 900 або 2, 3% від загалу.⁷

Варто враховувати, що ці дані є далеко не остаточними і часто дискутуються серед істориків-юдаїстів, які вивчають Центрально–Східну Європу. Слід почати з того, що території колишньої Речі Посполитої були новоприєднаними. І що російська влада не могла забезпечити ці території потрібною чисельністю бюрократів, які не поспішали сюди приїздити аби здійснити відповідні демографічні підрахунки.

Наступною не менш важливою проблемою для з'ясування загальної чисельності єврейського населення – було не бажання самих євреїв ставати на державний облік. Часто євреї змінювали місце проживання, переїжджаючи на іншу територію. Були випадки применшення статків, щоб не платити додаткові податки та не виконувати інші повинності на користь держави.⁸ Встановлення чисельності євреїв можуть допомогти дані Речі Посполитої за 1764 рік. Там вказується про 290 000 євреїв. Хоча не зрозуміло чи мається на увазі територія всієї Речі Посполитої, чи тієї частини, яка увійшла до складу Російської імперії.⁹ Ситуацію з підрахунками ускладнює відсутність архівів, втрачених під час відступу нацистів з Києва в 1943 році.¹⁰

У Києві за переписом 1792 р проживало всього-на-всього 73 єврея. Їхня чисельність впродовж наступних років почала невпинно збільшуватися. Через

---

⁶ Клиер Д. Россия собирает своих евреев: происхождение еврейского вопроса в России: 1772 -1825. Москва, 2000. С. 35.

⁷ Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття). Київ, 2012.С. 121.

⁸ Там само С. 121.

⁹ Polonsky A. The Jews in Poland and Russia. Volume I 1350 to 1881. Portland, Oregon: The Littman Library of Jewish Civilization, 2010 P. 321.

¹⁰ Khiterer V. Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917. Boston, 2016. P. 53.

три роки вона вже становила 94 особи, 1797 р. – 566.¹¹ А в 1815 році в місті вже проживало 1 500 євреїв.¹² Щодо їх повної чисельності, то вона має ті самі вади для підрахунку, що і загальна кількість. Київський кагал відмовлявся вносити до списків бідних і розорених євреїв, щоб уникнути сплати за них податків. Такі махінації не пройшли мимо київської поліції, яка заарештувала старшин київського кагалу в 1817 році.¹³ Деякі дослідники на прикладі Поділля припускають, що чисельність євреїв, яка змогла сховатися від внесення до офіційного реєстру, могла досягнути в 50%.¹⁴

Одним із підтверджень про приховування реальної кількості єврейського населення можна вважати їх інтенсивне зростання в наступні десятиліття. Так для прикладу, тільки на Волині загальне число євреїв зросло в 5 разів порівняно з даними за 1795 року до 200 000 на 1837 рік.¹⁵

Основними заняттями єврейської громади до 1860 – х років на Правобережжі – була банківська справа, торгівля та ремесла. Почнемо по порядку.

В першій половині XIX століття Київ ще не встиг перетворитися на великий фінансовий центр, яким його знають в більш пізні часи. Цю роль довгий час виконувало інше місто – Бердичів. В ньому нараховувалася близько вісім банківських закладів.¹⁶ Бердичів представляв собою штетл з активною єврейською громадою, де часто відбувалися ярмарки і куди з'їжджалися торговці зі всіх ближніх і далеких земель.¹⁷ За словами подільського шляхтича Франциска Ковальського, на 1823 рік Бердичів був густо забудованим і тісно населеним єврейським містечком, куди з'їжджалися торговці, які спілкувалися

---

¹¹ Hamm M. *Kiev A Portrait, 1800-1917*. Princeton, New Jersey, 1993. P. 118 – 119.

¹² Khiterer V. *Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917*. Boston, 2016. P. 52.

¹³ Там само. P. 51 – 53.

¹⁴ Баженов Л. *Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст.* Кам'янець-Подільський, 1993. С. 53

¹⁵ Поліщук Ю. *Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття)*. Київ, 2012. С. 122.

¹⁶ Мошенський С. *Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи*. Лондон, 2016. С. 26.

¹⁷ Петровський-Штерн Й. *Штетл: золота доба єврейського містечка*. Київ, 2019. С. 111.

між собою різними мовами. Особливо виділявся основний базарний майдан, де розташовувалися найкращі магазини і найбільші банки. Пан Ковальський називає магазин Шифнагля, який був тоді дуже відомим. Цікавою особливістю міста було те, що Бердичів хвалився тим, що тут можна було дістати і не зовсім законні товари, які доставлялися контрабандою. Торговці називали їх «пекле». Вони доволі відкрито продавалися всім охочим, які відвідували ярмарку. Шляхтич згадує, що йому хотіли продати шубу екзотичної тваринки з Америки.¹⁸ На ярмарках у інших штетлах можна було знайти рідкісні австрійські, французькі чи інші товари з Європи, аби лише вистачило на них грошей.¹⁹ Так тривало до початку 1850-х років, коли Одеса перейняла на себе роль головного торговельного центру.

Про активність єврейської торгівлі в Київській губернії може свідчити той факт, що в таких містах, як Сквиря, Звенигородка, Радомишль, де населення переважно складалося з християн, євреї чисельно переважали саме серед купецького стану.²⁰

Роль Бердичева зросла після відкриття у ньому відділення Польського банку, який став важливим ланцюжком для Варшавської біржі. Проіснувало воно не довго, до початку 1840-х років, коли було закрито через політику російського уряду, як реакцію на Листопадове польське повстання 1830 р.²¹ Незважаючи на це ще до кінця 1850-х років банкіри Бердичева представляли займи своїм клієнтам, а також активно займалися грошовими переказами і мали широкі зв'язки у Варшаві, Ризі, Вільні, Петербурзі та Москві.²²

Важко вказати розміри товарообігу у Бердичеві в часи його розквіту. За деякими даними в 1835-1844 роках він міг становити 500 000 – 600 000 рублів сріблом, а в 1845-1849 роках зріс аж до 1 000 000 рублів. Остаточні дані

---

¹⁸ О. Л. Бердичевская ярмарка (Из воспоминаний шляхтича, относящихся к 1823 году). Киевская старина. 1893. Т. XLI. № 4–6 С.438 – 443.

¹⁹ Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба єврейського містечка. Київ, 2019. С. 84

²⁰ Hamm M. Kiev A Portrait, 1800-1917. Princeton, New Jersey, 1993. P. 120 – 121.

²¹ Мошенський С. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи. Лондон, 2016. С. 26.

²² Там само С. 28.

залишаються невідомими, оскільки єврейські банкіри часто зменшували свій прибуток, щоб платити менші податки до казни.²³ Торговці з цього містечка тільки на Київські контракти привозили і продавали товарів в середньому на суму 113 000 рублів. А за сім років відповідно до статистичних даних загальна сума становила 793 000 рублів.²⁴

Євреї активно торгували всім, що можна було знайти і продати. Серед товарів у продавця можна було побачити речі як виробників з Російської імперії, так і іноземні. Серед російських товарів основними були: дорогоцінні матеріали, шовк, чай, шерсть, паперові товари. Серед товарів з Південно – Західного краю цінувалися: цукор, одяг, папір, посуд з фарфору і скла, мідні вироби, залізо та чавун.²⁵ Такий різнобій товарів свідчить, що євреї не мали спеціалізованої торгівлі, а торгували всім, що користувалося збутом.²⁶

Євреї були також важливою ланкою для сільської економіки. У тавернах, представники єврейської громади могли скуповувати сільськогосподарські товари у селян, а вони своєю чергою могли придбати речі, які неможливо було дістати у селі.²⁷ У селян євреї активно купували курей, гусей, рибу, телятину, велику рогату худобу та качок.²⁸ Взамін у село вони ж завозили барвистий текстиль, вироби із заліза та дьоготь. Варто зазначити, що така ідилія існувала не довго і вже при кінці XVIII століття російська влада намагалася зменшити активність євреїв на селі, вважаючи, що їх діяльність є «шкідливою» для сільських мешканців.²⁹

Чисельною групою населення в Російській імперії були ремісники. Вони склали окремий соціальний прошарок. Ремісники належали до

---

²³ Мошенський С. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи. Лондон, 2016. С. 28.

²⁴ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. Часть I. Санкт – Петербург, 1852. С. 559

²⁵ Там само. С. 559 – 560.

²⁶ Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба єврейського містечка. Київ, 2019. С. 99 – 101.

²⁷ Polonsky A. The Jews in Poland and Russia. Volume I 1350 to 1881. Portland, Oregon, 2010 P. 345.

²⁸ Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба єврейського містечка. Київ, 2019. С. 94.

²⁹ Polonsky A. The Jews in Poland and Russia. Volume I 1350 to 1881. Portland, Oregon, 2010 P. 345.

непривілейованого стану і довгий час сплачували подушний податок, який тільки в 1863 році був замінений на податок на нерухомість, а в 1880 – ті роки для додатково було введено податок на прибуток.³⁰

Російська влада прагнула запровадити оподаткування населення на нових землях, які були приєднанні після поділів Речі Посполитої. Для цього було прийнято окремий закон від 16 квітня 1852 року, який отримав назву «Правила про особливі єврейські цехи». В ньому прописувалося про запровадження єврейських цехів, котрі б сприяли впорядкуванню ремісничої діяльності та обліку ремісників-євреїв.³¹ Ба більше, появилися окремі цехи для різних майстрів, як для прикладу об'єднання штукатурів, землекопів, фурманів, садівників. Це було важливо, так як держава хотіла зробити єдину централізовану систему податків для ремісників-євреїв.³²

У Києві, як вже зазначалося, було 73 євреї на 1797 рік. Серед них був один власник таверни, чотири були кравцями, два – підрядниками, один гравер, двоє працювали з мереживом та один фахівець з виготовлення взуття. Про іншим інформації немає. На 1797 рік з 566 євреїв три були вказані як торговці, а інші – міщанами.³³

Київ поступово ставав важливим торговим центром для Правобережної торгівлі, програючи Бердичеву. Так з 1810 року зростала чисельність торговців і ремісників, які постійно працювали в Києві.³⁴ Це відбувалося завдяки Київському контрактному ярмарку, який проводився з 1797 року для

---

³⁰ Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.). Київ, 2016. С. 8.

³¹ О проекте изменений и дополнений в Свод Ремесленных Постановлений. *ПСЗРИ*. Санкт - Петербург, 1852. Т. 27 (1852). № 26171. С. 272 – 277.

³² Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.). Київ, 2016. С. 43 – 44.

³³ Hamm M. *Kiev A Portrait, 1800-1917*. Princeton, New Jersey, 1993. P. 118 – 119.

³⁴ Khiterer V. *Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917*. Boston, 2016. P. 52.

пожвавлення економічного життя Києва. Тим самим роблячи його більш привабливим для торгівлі.³⁵

Важливим фактором для підтримання благополуччя євреїв служив військовий гарнізон, який знаходився на той час у Києві. Його обслуговування, а також наявність великого числа замовників допомагало єврейським ремісникам мати достатньо замовлень.³⁶ Стосунки з армією не обмежувалися тільки виготовленням виробів для солдат. Так, до 1860 – х років, коли не було впроваджено достатньої кількості казарм для солдат, ті часто квартирували в єврейських будинках. Це дозволяло непогано заробити їх власникам, оскільки солдати і офіцери мусили оплачувати своє там перебування. Також російські офіцери надавали перевагу саме єврейським господарям, так як їхні будинки були краще облаштовані, а також були теплішими за християнські оселі.³⁷

У контексті армії євреї стикалися з утисками з боку російської влади. На євреїв рекрутська повинність була розповсюджена в часи правління імператора Миколи I в 1827 році.³⁸ Незважаючи на цей факт, євреям не було дозволено мати в своїх частинах духовних лідерів – рабинів. Тому євреї, які мали найкращу освіту і були усвідомлені у тонкощах іудаїзму почали заміняти для своїх бойових побратимів рабинів. Вони ж відстоювали інтереси своїх колег по зброї перед вищим керівництвом.³⁹

Такі «імпровізовані» рабини просили у російської влади відкрити молитовні будинки та синагоги. Справа йшла туго, оскільки влада довго не хотіла надавати солдатам – євреям такий дозвіл.⁴⁰ Для того, щоб краще зрозуміти важливість рабинів для київських солдат – євреїв варто згадати, що у київській батальйон на кінець 1820 – х років призвали 102 людини. З них

---

³⁵Лазанська Т. Київський контрактний ярмарок URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kyivsky_kontraktovy_yarmarok (останній перегляд: 15.05.2022)

³⁶ Khiterer V. Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917. Boston, 2016. P. 56 – 61.

³⁷ Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба єврейського містечка. Київ, 2019. С. 264 – 267

³⁸ Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827-1914. Москва, 2003. С. 11.

³⁹ Там само. С. 86.

⁴⁰ Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827-1914. Москва, 2003. С. 86 – 87.

добровільно прийняли православ'я лише один єврей. Це було найнижчим показником серед всіх батальйонів російської армії, в яких служили євреї.⁴¹

В 1830 – х та 1840 – х роках ситуація на рахунок релігії змінилася на краще. Військове керівництво дозволило відкрити солдатський молитовний будинок для солдат-євреїв після їхнього колективного листа. Молитовня знаходилася на Ярославській вулиці у Плоскій частині міста. Стояла між двома іншими синагогами – Горонстайпольської, яка належала хасидам, та Поалей цедек, яку утримували євреї – ремісники.⁴²

Ба більше, саме залежність російської влади від якісних єврейських виробів врятувало єврейську громаду Києва від вигнання в 1801 року. Тоді низка міщан та купців християнської віри написали прохання імператору Павлу I, щоб той виселив євреїв з міста. Самодержець відмовився виконувати це прохання, аргументуючи, що Київ не зможе довго жити без єврейських товарів, оскільки християнським ремісникам і купцям не під силу забезпечити зростаючий попит, а як наслідок врази зростуть ціни на товари.⁴³

1.2. Територіальні межі проживання

Після поділів Речі Посполитої, як вже зазначалося в попередній частині цього розділу, євреї зіштовхнулися із рядом обмежень для проживання. Одним з перших і найголовнішим стало поступове запровадження того, що потім буде названо «смугою осілості». Із 1791 року імператрицею Катериною II євреям було дозволено користуватися правами громадян на території Західного краю і Катеринославському намісництві Таврійської губернії. В той же час євреям було заборонено записуватися в стан купців у власне російських портах та містах.⁴⁴

---

⁴¹ Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827-1914. Москва, 2003. С. 118 – 120.

⁴² Там само. С. 86 – 87.

⁴³ Khiterer V. Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917. Boston, 2016. P. 52 – 56.

⁴⁴ Нариси з історії та культури євреїв України. Видання третє / Леонід Фінберг та ін. Київ, 2009. С. 62.

1804 року було прийнято положення від 9 грудня 1804 року, відповідно до якого була спроба переселити євреїв з сільської місцевості до міст. Влада мусила зважати на той факт, що у революційній Франції євреї отримали повне громадянство ще в 1791 році. Тож переселення було відкладено на 3 роки через побоювання реакції єврейської громади на це рішення, і розпочалося лише в 1807 році.⁴⁵ Це положення цікаве тим, що тут прописані території, на яких можуть селитися і проживати євреї. Так відповідно до пунктів 13 та 17 II частини їм дозволялося проживати на територіях: Київської, Литовської, Білоруської, Малоросійської, Мінської, Подільської, Волинської, Таврійської, Херсонської, Катеринославської, Астраханської і Кавказьких губерній.⁴⁶

Межі проживання єврейського етносу змінювалися при Миколі I, який першим з російських імператорів вирішив детально зайнятися єврейським питанням.⁴⁷ Під час його правління ще раз було закріплено території «смуги осілості».⁴⁸ У 1829 році зі смуги було вилючено Бессарабську, Астраханську та Віленську губернії, у 1835 – і Курляндію.⁴⁹

Не менш важливим стало запровадження заборони на проживання євреям ближче ніж 50 верств до західного кордону Російської імперії.⁵⁰ Відповідний указ було оприлюднено в 1843 році.⁵¹ Це робилося для того, щоб зменшити єврейську контрабанду, яка мала місце в першій половині XIX століття аби взяти під державний контроль торгівлю в цьому регіоні. Хоча цей захід був малоефективним і контрабанда й надалі продовжувалася.⁵²

---

⁴⁵ Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи. Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793 - 1914). Москва, 2011. С. 91 – 92.

⁴⁶ Положение о Евреях. *Полное Собрание законов Российской империи*. Санкт - Петербург, 1830. Т. 28 (1804 - 1805). № 21547. С. 732 – 733.

⁴⁷ Натанс Б. За чертой: Евреи встречаются с позднеимперской Россией. Москва, 2007. С. 41.

⁴⁸ Polonsky A. *The Jews in Poland and Russia. Volume I 1350 to 1881*. Portland, Oregon, 2010 P. 362

⁴⁹ Нариси з історії та культури євреїв України. Видання третє / Леонід Фінберг та ін. Київ, 2009. С. 62.

⁵⁰ Высочайшее утвержденное Положение о Евреях. *ПСЗРИ*. Санкт - Петербург, 1835. Т. 10 (1835). № 8054. С. 309.

⁵¹ Khiterer V. *Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917*. Boston, 2016. P. 57.

⁵² Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба єврейського містечка. Київ, 2019. С. 87 – 90

Найважчою і неоднозначною була доля ряду міст, які були на кордоні між «смугою осілості» та іншою територією Російської імперії. Серед них особливо виділяється Київ.

До кінця 1820-х роках у вищих ешелонах російської влади активно йшли суперечки про те, яким за характером повинен бути Київ. Містом фортецею чи містом, яке пов'язано з торгівлею та промисловістю. Під час вторгнення Наполеона в Російську імперію розглядалася можливість будівництва додаткових укріплень, але тоді від цієї ідеї було вирішено відмовитися.⁵³ Вже у 1830 році Микола I наказав побудувати в Печерській частині міста – гігантську фортецю, яка складалася з декількох цитаделей. Через об'єм роботи будівництво завершилося лише в 1852 році.⁵⁴ Це вплинуло на те, що інтереси Києва перейшли з площини торгово-економічних до великодержавних. Місто все більш уподібнювалося великій військовій казармі, а не торговому центру. Невпинно зростала кількість солдатів, які розквартирувалися в місті. Так, протягом 1830-х та 1840-х загальна кількість цивільних мешканців становила 64 000 людей, від загальної кількості в 104 000. З них майже половина відповідно до статистичних даних були військовими.⁵⁵ Як наслідок, почали виникати питання, що робити з євреями, які проживали в міста, що входило до «смуги осілості». Вирішення цієї проблеми було доволі таки простим. Їх треба було виселити. Відповідно до цього рішення було видано указ від 2 грудня 1827 р. Варто зазначити, що багато киян, навіть тих, хто не мали великої симпатії до євреїв розуміли, що без них розвиток промислів та торгівлі просто зупиниться. Як наслідок, міська адміністрація домогалася відтермінувати час виселення.⁵⁶

Не відставали і самі єврейські торговці. Через будівництво фортеці багато людей були виселені зі своїх будинків з дозволом переселитися до річки

---

⁵³ Кулишер М. Евреи в Киеве / Еврейская старина. Санкт – Петербург, 1913. №6. С. 425.

⁵⁴ Там само. С. 425.

⁵⁵ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. С. 352 – 353

⁵⁶ Кулишер М. Евреи в Киеве / Еврейская старина. Санкт – Петербург, 1913. №6. С. 426

Либідь, де з часом була закладена нова ділянка Києва.⁵⁷ Цим фактом поспішили скористатися євреї і адміністрація. У серпні 1828 року представники від громади написали лист до Миколи І, де говорилося, що все їх майно, яке буде знесене під час будівництва фортеці коштувало приблизно 500 000 рублів (за іншими даними 300 000 рублів). Вони, на відміну від православних, не отримали грошову компенсацію від держави. Єдиним можливим варіантом для відшкодування – продати власне майно. На це вони не можуть піти, оскільки за короткий час продати за гарну ціну не вийде, а менша – не вигідна і не компенсує збитки. Ба більше, ще з 1808 року в районі Печерська знаходилася найбільша синагога в Києві, проте її неможливо було продати через заборону на повторне використання релігійних будівель для інших потреб. Єврейська громада наголосила на тому, що вони є корисними мешканцями міста і вкладаються в його оборону тим, що пожертвували на пожежну службу міста 3 000 рублів.⁵⁸ Микола І прислухався до цих аргументів і відтермінував переселення з Києва до 1 лютого 1831 року.⁵⁹

На подальшу долю київських євреїв вплинуло Листопадове повстання поляків 1830 р.⁶⁰ Євреї та поляки серед певного кола урядовців вважалися таким, що не виконують усіх законів і розпоряджень Російської імперії.⁶¹ І після повстання євреїв почали вважати агентами польського впливу в регіоні.⁶²

Варто відмітити, що не всі чиновники поділяли цю риторику. Граф Василій Левашов, який був Київським військовим губернатором і генерал – губернатором Подільської та Волинської губерній протягом 1832 – 1835 років вважав, що дану ситуацію треба використати на користь держави. Євреї

---

⁵⁷ Там само. С. 426.

⁵⁸ Khiterer V. Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917. Boston, 2016. P. 52 – 61

⁵⁹ Кулишер М. Евреи в Киеве / Еврейская старина. Санкт – Петербург, 1913. №6. С. 426.

⁶⁰ Зашкільняк Л. Польське повстання 1830–1831 URL: http://www.history.org.ua/?termin=Polske_povstannia_1830 (останній перегляд: 25.05.2022)

⁶¹ Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи. Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793 - 1914). Москва, 2011. С. 128.

⁶² Hamm M. Kiev A Portrait, 1800-1917. Princeton, New Jersey, 1993. P. 119 – 120

можуть бути корисними, коли будуть займатися притаганими їм справами. До його слів прислухалися в центрі і відстрочили виселення євреїв з Києва ще на три роки, до 1834 року.⁶³ Після Левашов пішов ще далі і запропонував поселити євреїв на правому березі річки Либідь. Його аргументація була простою і влучною. На його думку, не можна було дозволити, щоб ціни на товари зросли занадто сильно, адже саме євреї забезпечували місто товарами. Також він аргументував, що якщо виселити євреїв з міста, то запанує монополія в торгівлі, адже купців в місті і так було мало. Незважаючи на всі ці аргументи Державна Рада указом від 12 вересня 1833 року заборонила євреям селитися на правому березі річки Либідь і мати там своє власне містечко.⁶⁴

Як бачимо, аргументами не вийшло вирішити проблему на користь єврейської громади. Проте Василій Левашов не здавався і далі продовжував відстоювати розвиток торгівлі в Києві і те, що виселяти з міста євреїв буде неправильно. Під час суперечок в Державній Раді, коли розроблялося положення про євреїв від 1835 року, граф Левашов намагався переконати в цьому її членів. 14 з них прислухалися до аргументів графа, але 15 виступило проти дозволу надалі перебувати в Києві євреям. Вони аргументували свою думку тим, що в 1833 році не було надано дозволу на їх проживання, тому питання вичерпано і євреї мусять покинути межі Києва.⁶⁵ Тож в положенні від 1835 року євреям було дозволено проживати у всій Київській губернії крім Києва.⁶⁶

Після виселення євреїв з Києва вони переселилися в інші міста Київської губернії. В першу чергу багато купців– євреїв опинилися у Бердичеві.⁶⁷ Дане

---

⁶³ Khiterer V. Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917. Boston, 2016. P. 62

⁶⁴ Кулишер М. Евреи в Киеве / Еврейская старина. Санкт – Петербург, 1913. №6. С. 426 – 427.

⁶⁵ Там само. С.427.

⁶⁶ Высочайшее утвержденное Положение о Евреях. ПСЗРИ. Санкт - Петербург, 1835. Т. 10 (1835). № 8054. С. 309.

⁶⁷ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. С. 226 – 227

містечко завдяки єврейському капіталу і відсутності інших крупних економічних гравців почало активніше відігравати роль головного фінансового центру в регіоні.⁶⁸

Тим часом Київ переживав дорожнечу, про яку застерігав Левашов. Так для прикладу, відповідно до документів за 1837 рік без єврейських купців ціна на сажень дров, які закуплялися для російського війська в Києві, зростає з 13 рублів 70 копійок до 24 рублів 20 копійок. Тому для потреб війська треба було витратити з казни 39 417 рублів, що було доволі дорого. Особливо, якщо врахувати той факт, що в інших містах і містечках Київської губернії ціни на товари не збільшилися настільки високо, ба більше, навіть в деяких місцях ціни зменшилися.⁶⁹

Перелічені факти змусили тодішнього генерал-губернатора Дмитра Бібікова дозволити перебування євреїв в Києві аби вони знизили ціни на товари першої необхідності, до яких відносилися дрова, солома та свічки. Всі ці товари потрібні були як армії, так і звичайним містянам. Євреям дозволялося торгувати цими речами не тільки в Київській губернії, а й у самому Києві.⁷⁰

В листі від 5 березня 1838 року генерал-губернатор Бібіков звітував міністру внутрішніх справ, що завдяки новому дозволу на торгівлю євреїв в Києві понизилися ціни на дрова. Так вона зменшилася до 21 рубля 35 копійок за сажень. В свою чергу по Київському повіті ціна становила 22 рубля 95 копійок. Християни для конкуренції знизили свої ціни до 20 рублів.⁷¹

Так поступово почалося утворюватися Київське єврейське гетто. Воно існувало з 1843 року і до 1857 року.⁷² Тепер євреї першої та другої гільдії могли залишатися тимчасово в Києві для торгів до 6 місяців. Інші євреї могли

---

⁶⁸ Кулишер М. Евреи в Киеве / Еврейская старина. Санкт – Петербург, 1913. №6. С. 427

⁶⁹ Галант І. Виселення жидів із Києва року 1835-го. Київ, 1928. С. 194 – 197

⁷⁰ Там само. С. 194 – 197

⁷¹ Там само. С. 194 – 197.

⁷² Дружанов В. Материалы и сообщения. К истории Киевского гетто и цензуры еврейских книг (1854 – 1855 г.) / Еврейская старина. Санкт – Петербург, 1913. №6. С. 264.

перебувати в Києві лише три дні і лише в певних ділянках.⁷³ Ними стали Плоска та Либідська. Вони були невеликими, що полегшувало нагляд поліції за новоприбулими євреями. Ба більше, євреї мали право селитися тільки в певних постійних дворах, чим поспішила скористатися їх власниця Григор'єва, щоб максимально нажитися на новоприбулих євреїв.⁷⁴

Потрапити в Київ єврею-торговцю можна було лише по спеціальній перепустці. Він мусив її вручити поліцейському, який після того, коли переконався, що причина відвідування міста винятково у торгових справах, забирав у єврея паспорт. Даний документ зберігався в поліцейському відділку до того часу, поки єврей не буде їхати назад з Києва і тоді йому віддавали паспорт.⁷⁵ Для прикладу, за 1845 рік через Київ проїхало близько 60 000 осіб. З них представників єврейського етносу було близько 39 000. Говориться, що вони прибували протягом всього року, а не лише на Київські контракти. У них брали участь 2 065 євреїв, що становить близько однієї вісімнадцятої від загального числа євреїв, які відвідували Київ протягом року. Ба більше, кількість палігримів до міста становила 7 650 осіб і це якщо врахувати духовну важливість Києва для православних того часу.⁷⁶

Отже, євреї відігравали важливу економічну роль в «смузі осілости», яку почали формувати російські самодержці з кінця XVIII століття. Найважливішою для Південно-Західного краю була торгівля, яку євреї успішно розвивали і забезпечували товарами як місто, так і село. Отже, євреї становили не значну, проте помітну частку населення в Київській губернії – 10%. Вони були одними з найбільш активних торговців в регіоні. Євреї також були умілими ремісниками, які виготовляли знаряддя праці, прикраси та продавали свої вироби на різних ярмарках. Міста з великою часткою

---

⁷³ Hamm M. *Kiev A Portrait, 1800-1917*. Princeton, New Jersey, 1993. P. 120 – 121.

⁷⁴ Друянов В. Материалы и сообщения. К истории Киевского гетто и цензуры еврейских книг (1854 – 1855 г.) / Еврейская старина. Санкт – Петербург, 1913. №6. С. 264.

⁷⁵ Khiterer V. *Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917*. Boston, 2016. P. 63 – 66.

⁷⁶ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. С. 355

єврейського населення, як Бердичів, ставали економічними центрами не тільки завдяки торгівлі та ремеслам, а ще й завдяки єврейським банкірам, які вели там свою діяльність. Держава вважала, що євреї мають здатність до підприємливості, торгівлі, ремісничої діяльності. Їм добре вдається банківська справа. Оскільки тут вони найбільше можуть проявитися, то їм було відмовлено у праві обіймати державні посади. У «Статуті про державну службу» у кількох параграфах було сказано, що євреїв заборонено приймати на державну службу за винятком тих, хто мав наукові звання, а також дипломованих лікарів. У цьому разі вони могли служити і поза «смугою осілості».⁷⁷

---

⁷⁷ Історія державної служби в Україні : у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.; Голов. упр. держ. служби України; Ін-т історії НАН України. Київ, 2009. Т. 1. С. 383-384,392.

Розділ 2. Єврейський етнос в період модернізаційних змін.

2.1. Освіта, державна служба і громадська діяльність: права та обмеження.

Становище євреїв, описане в першому розділі, залишалось без змін майже до подій Східної (Кримської) війни. Вона показала, що Російська імперія, яку вибудував імператор Микола I, повинна реформуватися аби продовжити своє існування.⁷⁸

Перші зміни євреї Київської губернії відчували вже під час самої війни. Київський генерал-губернатор Іларіон Васильчиков відразу зауважив, що євреї як вмілі ремісники можуть бути потрібними для російської армії. Він надав їм дозвіл жити у Києві, бо місто ставало надійним тилом для бойових операцій в Криму.⁷⁹ Наступні зміни почали відбуватися під час ліберальних реформ Олександра II.⁸⁰

У 1850-х роках влада вирішила, що варто інтегрувати не все єврейське населення, а тільки найбільш корисну для країни частину, і найперше купців першої гільдії. Таких нарахували 189 сімей. Спочатку хотіли дозволити залишати «смугу осілості» тільки тим представникам, які перебували в цьому статусі від 10 років. Ба більше, кожен раз треба було просити дозвіл від міністра фінансів та внутрішніх справ. Звісно, що всі ці бюрократичні вимоги не дозволили б звільнити єврейський економічний потенціал і не принесли б потрібних результатів.⁸¹ Тому 16 березня 1859 року був прийнятий черговий закон щодо євреїв. Йшлося про те, що євреї-купці можуть жити не лише у Києві, а й про їхнє перебування у всіх містах Російської імперії без обмежень

---

⁷⁸ Кульчицький С.В. Кримська війна 1853–1856, Східна війна 1853–1856. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Krimaska_viyuna (останній перегляд: 31.05.2022)

⁷⁹ Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття). Київ, 2012. С. 163.

⁸⁰ Khiterer V. Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917. Boston, 2016. P. 91

⁸¹ Dubnow S. History of the Jews in Russia and Poland from the earliest times until the present day. Vol 2. Chicago, 2001. P. 161 – 162.

вразі дотримання приписів про розміри їхньої власності.⁸² Впродовж наступних двох років стало зрозуміло, що є сенс дати євреям більше можливостей для проживання в Києві, для ведення у ньому справ.⁸³ Згідно з указом від 11 грудня 1861 року прописувалося, що купці- євреї першої та другої гільдій, які не мають проблем із законом, можуть вільно селитися в місті разом з членами своїх сімей, якщо вони володіють спільним капіталом.⁸⁴ Можемо констатувати, що влада намагається ширше включати євреїв в життя держави.

Цікаво поглянути на пункт 10 цього закону, у якому розписується і конкретизуються обмеження, зокрема про перебування євреїв з сім'ями, доки діти навчаються і опановують науку у школах.⁸⁵ Починаючи з 1840-х років влада Російської імперії все активніше відкривала і впроваджувала нові рабинські семінарії та державні школи в рамках освітніх реформ. Їхньою метою було, з одного боку, зробити з єврея вірного підданого Російської імперії. З іншого боку – розірвати їхні зв'язки з польськими поміщиками, ставлення до яких у російської влади ставало все більш негативним.⁸⁶ Наступним кроком було приймання з 1856 р. учнів з рабинських училищ до гімназій, які змогли успішно скласти іспит. Він включав у себе екзамен на знання французької та латинської мови. Дослідник Анатолій Іванов вважає, що вступ до гімназій ставав стимулом для навчання в університетах.⁸⁷

Позитивні зміни у ставленні до освіти євреїв засвідчив указ від 17 січня 1857 року. В ньому говориться, що для учнів, які вступають на території Західних губерній, діють ті ж самі правила вступу, що і для учнів інших

---

⁸² Кулишер М. Евреи в Киеве / Еврейская старина. Санкт – Петербург, 1913. №6. С. 432 – 433.

⁸³ Меїр Натан. Євреї в Києві. 1859-1914. Київ, 2016. С. 43.

⁸⁴ О порядке разрешение Евреям постоянного и временного пребывания в городе Киев. *ПСЗРИ*. Санкт - Петербург, 1861. Т. 36 (1825 - 1881). № 37738. С. 609 – 611.

⁸⁵ Там само. С. 611.

⁸⁶ Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба єврейського містечка. Київ, 2019. С. 342 – 343.

⁸⁷ Иванов А.. Еврейское студенчество в Российской империи начала XX века. Каким оно было? Москва, 2007. С. 31.

губерній.⁸⁸ Наступним важливим кроком став указ від 4 травня 1859 року. Діти купців та почесних громадян отримували можливість вчитися у загальноосвітніх державних навчальних закладах. У випадку, якщо таких не було, вони могли навчатися у єврейських училищах, при яких дозволялося створювати спеціальні пансіони для власних дітей.⁸⁹ В указі, у його третьому пункті проговорювалася роль домашніх викладачів. Ними могли ставати євреї, за якими не було помічено релігійного фанатизму та які мали бездоганну поведінку. Майбутні кандидати на цю посаду повинні були мати вищу або середню освіту.⁹⁰

Навчання у Києві ставало однією з легальних можливостей жити в місті. І все ж, навчатися в Києві мали право діти тільки тих євреїв, які вже отримали право на проживання. Все це породжувало корупцію, завдяки якій євреї могли вступати в освітні заклади. Відомо, що для вступу в Університет св. Володимира треба було занести до 10 000 рублів. Готовність до навчання дітей, їх здібності відходили на другий, якщо не на третій план.⁹¹

Указ імператора Олександра II від 27 листопада 1861 року завершував цілу низку вже названих змін і його можна вважати своєрідним аналогом селянської реформи. Він дозволяв євреям з вищою освітою залишати «смугу осілості». Завдяки диплому можна було займатися промисловими і торговими справами по всіх губерніях Російської імперії. Знімалися обмеження на державну службу тим євреям, які мали наукові ступені магістра, кандидата або доктора наук.⁹²

---

⁸⁸ О том, чтобы в Гимназии Западных губерний прием учеников, относительно их происхождения, производить на тех же основаниях, какие существуют для Гимназий в прочих губерниях Империи. *ПСЗРИ*. Санкт - Петербург, 1857. Т. 32 (1825 - 1881). №31418. С. 53.

⁸⁹ О правилах для обучения детей Евреев. *ПСЗРИ*. Санкт - Петербург, 1859. Т. 34 (1825 - 1881). №34461. С. 422.

⁹⁰ Там само. С. 422.

⁹¹ Khiterer V. Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917. Boston, 2016. P. 105.

⁹² Иванов А. Еврейское студенчество в Российской империи начала хх века. Каким оно было? Москва, 2007. С. 32.

1862 року євреям дозволили займати посаду наглядача у казенних єврейських училищах. Раніше на це мали право винятково християни. Для цього слід було євреям закінчити рабинське училище і займати посаду вчителя в єврейському училищі. Російська влада хотіла таким чином аби ці навчальні заклади почали користуватися довірою у єврейського населення, оскільки євреї не поспішали віддавати дітей в освітні заклади, якими заправляли християни.⁹³

Надалі влада почала обмежувати чинність цього указу, причиною чого було наростання антисемітських настроїв у суспільстві.⁹⁴

Одним із обмежень, яке впадало в очі єврейській інтелігенції, були чітко визначені навчальні заклади, після яких можна було скористатися наданими можливостями. Це були університети та Петербурзька медико-хірургічна академія. Ба більше, треба було отримати науковий ступінь. Випускників без нього, а також тих, хто закінчив народногосподарські інститути та спеціальні інститути, цей указ обходив стороною.⁹⁵ Згодом влада розширила перелік осіб, які могли ним скористатися, серед них були євреї-лікарі, котрим не треба було мати вищий науковий ступінь.⁹⁶

Зі всіх спеціальностей, які могли надати університети Російської імперії найпопулярнішим напрямом була медицина. Загалом з 1 856 євреїв, які проходили навчання у вищих навчальних закладах, 1 050 вчилися на медичних факультетах. Іншими словами більше половини 56,6% всіх студентів єврейського етносу було зацікавлено в отриманні диплома лікаря. У Київському університеті таких було 175 студентів або 20% від загальної кількості. Диплом після медичного факультету відкривав двері для різних посад. Можна було

---

⁹³ О допущении Евреев к занятию должности Смотрителей казенных Еврейских Училищ. *ПСЗРИ*. Санкт - Петербург, 1862. Т. 37 (1825 - 1881). №38641 С. 29.

⁹⁴ Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба єврейського містечка. Київ, 2019. С. 347.

⁹⁵ Иванов А.. Еврейское студенчество в Российской империи начала хх века. Каким оно было? Москва, 2007. С. 33.

⁹⁶ О допущении определения в военно – медицинскую службу Евреев-врачей, не имеющих высшей ученой степени. *ПСЗРИ*. Санкт - Петербург, 1865. Т. 40 (1825 - 1881). №42079 С. 496.

зайнятися приватною практикою. Також можна було отримати роботу як муніципальний або земський лікар, давався доступ до державної служби, а для тих, хто закінчив Військово – медичну академію можна було піти працювати у військове відомство.⁹⁷

Наступною за популярністю серед студентів – євреїв була юриспруденція. Всього було 627 студентів єврейського етносу серед всіх правників на 1886 рік. Іншими словами, майже чверть або 16% від загальної кількості студентів на юридичних факультетах склали євреї. В Київському університеті було 53 учня або 11% від загальної кількості. Юриспруденція стала популярною після проведених судових реформ в Російській імперії. Вони відкрили доступ для євреїв навчатися і займатися цією сферою. Завдяки запровадженню суду присяжних і змагального судочинства євреї могли стати приватним адвокатом. Також ставали доступні різні посади юридичних консультантів на фірмах або нотаріаті.⁹⁸

Найпоширенішим навчальним закладом залишалися приватні школи або хедери. Вони були на рівні з іншими традиційними єврейськими навчальними закладами найбільш популярними центрами класичної релігійної освіти. Найбільша кількість релігійних єврейських навчальних закладів серед всієї Київської губернії було зосереджено в Умані. Там проживало близько 6 886 євреїв. Навчання дітей проводилося у 59 релігійних закладах.⁹⁹

В період «Великих реформ» почали впроваджуватися і функціонувати комерційні училища, як ланка професійної середньої освіти. Їх відкриття часто підтримували і фінансували комерційні і промислові кола регіону. Такі училища переважно діяли в повітових містах. На Правобережжя вони

---

⁹⁷ Иванов А. Еврейское студенчество в Российской империи начала хх века. Каким оно было? Москва, 2007. С. 44.

⁹⁸ Там само. С. 44 -45.

⁹⁹ Прищепа О. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII — початок ХХ ст.): монографія. Рівне, 2019. С. 204 – 205.

прийшли доволі пізно, на зламі XIX і XX століть. В Київській губернії комерційні училища функціонували в місті Бердичів.¹⁰⁰

Завдяки цим змінам все більше молодих євреїв поривалися до навчальних закладів, аби будувати своє майбутнє за межами своїх традиційних містечок. Вони поступово ставали новою елітою єврейського народу в містах, які раніше були для них недоступними.¹⁰¹ Ба більше, євреї починали себе відчувати комфортніше в нових містах, оскільки там до них ставилися переважно як до російських підданих, а не як до представників єврейського етносу.¹⁰²

Для єврейок були створені спеціальні Вищі жіночі курси в 1878 році. Тривалість навчання була чотири роки. Викладали на курсах професори з Університету святого Володимира. Освіта, яку отримували, вважалася вищою. Єврейки також прагнули до навчання. Для того, щоб зрозуміти наскільки вони цього хотіли, то слід сказати, що кількість єврейок досягала 16% від загальної кількості студенток на курсі.¹⁰³

Євреї не відставали від загальноросійських тенденцій у сфері громадської діяльності. Найбільшого успіху і визначення вони мали в благодійності, яку активно проводили в часи пізньої Російської імперії.¹⁰⁴

Особливо відзначалися на цьому полі діяльності вже доволі новий прошарок єврейської інтелігенції, про який говорилося раніше. Основною ціллю вони бачили поступову, подальшу інтеграцію до суспільства Російської імперії. На їх думку, активна громадська діяльність та заняття благодійністю допоможе їм в цьому. Такий підхід ріднить російських євреїв з представниками їхнього народу зі Західної чи Центральної Європи. Вони

---

¹⁰⁰ Прищеп О.П. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII — початок XX ст.): монографія. Рівне, 2019. С. 284.

¹⁰¹ А. Иванов. Еврейское студенчество в Российской империи начала XX века. Каким оно было? Москва, 2007. С. 34 – 35.

¹⁰² Натанс. Б. За чертой. Евреи встречаются с позднеимперской Россией. Москва, 2007. С. 109.

¹⁰³ Меїр Натан. Євреї в Києві. 1859-1914. Київ, 2016. С. 57.

¹⁰⁴ Меїр Н. Многоликость еврейской благотворительности в Киеве, С.185 – 187.

вважали, що завдяки таким діям інші народи імперії побачать, що євреї - прогресивна спільнота, яка готова піклуватися про знедолених будь-якої релігійної приналежності та розвивати країну, в якій вони живуть.¹⁰⁵

Особливо в Києві відзначалася та цінилася Єврейська лікарня. Її визнавали найкращим закладом охорони здоров'я, яке мало місто. Відзначалися і навчальні заклади, які спонсорувалися і утримувалися на кошт єврейської громади. В них були представлені найкращі досягнення в педагогіці, а методи навчання копіювалися і адаптувалися з найкращих європейських закладів освіти кінця ХІХ століття.¹⁰⁶

2.2. Єврейська підприємливість у промисловості та банківській справі.

Швидкий розвиток єврейської підприємливості започаткував закон 1859 року, який дозволив перебувати у Києві євреям першої гільдії¹⁰⁷. З цього часу до міста почали прибувати багато євреїв, з яких найбільше було купців першої та другої гільдії. Ті, які мали капітал і бажання розпочати власну справу. Серед прибульців було немало простих робітників, які намагалися знайти роботу та займалися всім підряд, аби тільки підзаробити грошей.¹⁰⁸ Держава помітила успішність єврейської торгівлі і ділову активність, а тому прагнула використати їх в інтересах економічного розвитку. Вона намагалася терпляче ставитися до євреїв, оскільки їх роль була значною. Особливо його треба було проявляти на периферії, де ігнорування чи насильне гальмування єврейської ініціативи негативно позначилося б на економічному розвитку краю.¹⁰⁹

Київ ставав все більшим промисловим містом. Тільки від 1860 до 1897 років кількість промислових підприємств зросла мінімум в чотири рази¹¹⁰. Його промислова еліта мала на той вже поліетнічне обличчя. Були тут і

---

¹⁰⁵ Меїр Натан. Євреї в Києві. 1859-1914. Київ, 2016. С. 267 – 268.

¹⁰⁶ Меїр Н. Многоликость еврейской благотворительности в Киве, С. 187.

¹⁰⁷ Кулишер М. Евреи в Киве / Еврейская старина. Санкт – Петербург, 1913. №6. С. 433 – 444.

¹⁰⁸ Khiterer V. Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917. Boston, 2016. P. 95 – 99.

¹⁰⁹ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О.М. Доніка. Київ–Донецьк:, 2008. С. 143.

¹¹⁰ Там само. С. 47-50.

росіяни, і німці, і поляки, і євреї. Останні домінували серед купців першої гільдії. На 1883 рік з 118 купців євреями були 114. Їхня чисельність зростала швидше, ніж у купців-християн. На 1894 рік купців-євреїв було 301 та лише 90 купців-християн.¹¹¹ Серед євреїв-підприємців почав виділятися Яків Марголін, який займався пароплавною та трамвайною справою. А також Соломон Коген, який володів тютюновими заводами та Яків Бернер, котрий став крупним забудовником.¹¹²

У цукровій промисловості перше місце посів Мойсей Вайнштейн. Завдяки підприємливості він зумів заснувати і стати власником трьох цукрових заводів. Він користувався популярністю і заслуженим авторитетом у Києві. З ним бажали мати справу представники єврейської спільноти і вкладати кошти на будь-яких умовах, лише б тільки мати можливість долучитися до його справи. Його бізнес процвітав до 1870-х років. Після того, як почали з'являтися підприємці з інших країн, переважно з Франції та Бельгії, котрі змогли запропонували кращий варіант для добування цукру з буряку, його бізнес підупав. Адже за європейською технологією використовується дифузія, а не преси, як це було раніше. Через збільшення конкуренції, а також неможливості перейти на нові технології Вайнштейну довелося оголосити про банкрутство. Його фірма була реорганізована в акціонерну компанію на чолі з Колмаковим.¹¹³

Крім Києва успішно розвивався повітовий Бердичів, у якому працювало близько 4 тисяч ремісників, котрі були об'єднані у 104 цехи. У місті діяло 68 швейних майстерень, 3 цегляних, взуттєві фабрики, завод віденських меблів, каретна майстерня. Крім них місто мало свічковий завод та миловарні. На його економіку почав впливати іноземний капітал. Першим інвестором став австрієць Мартен Цілер, який в 1864 році заснував перший шкіряний завод у

---

¹¹¹ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О.М. Доніка. Київ–Донецьк., 2008. С. 49.

¹¹² Мошенський С. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи. Лондон, 2014. С.

¹¹³ Там само. С. 79.

місті. Більшість євреїв були залучені на виробництві, решта – займалися перевезенням населення.¹¹⁴

Важливою галуззю, де євреї традиційно займали провідні місця, було винокуріння. Всього на території Південно-Західного краю нараховувалося близько 300 заводів, з них 71 знаходився саме у Київській губернії.¹¹⁵ В ній приблизно дві третини всіх підприємств з виготовлення спиртних напоїв належало євреям. Підприємці-євреї користувалися довірою серед своїх одновірців, тому могли отримати підтримку і грошові позики для ведення своєї справи від своїх громад. У їхніх руках перебувала оптова та роздрібна торгівля винами, яка завжди приносила прибуток.¹¹⁶ Основний спосіб збуту був непрямий експорт. У цьому випадку між продавцем і покупцем знаходилася спеціальна група посередників, яка купувала товар, займалася його збереженням і доставкою до покупця. Основним ринком збуту був Близький Схід. Деяка частина товару поступала до Німецької імперії та Маньчжурії.¹¹⁷ Євреї були монополістами в цій галузі. Влада намагалася боротися з їхньою монополією тим, що стимулювала розвиток менших винокурень, які перебували в руках землевласників. Для них значення перекура¹¹⁸ було збільшено до 7%, які представлялися без акцизу на користь власника, в той час як євреї могли мати тільки 4% перекура. Були спрощені бюрократичні норми для відкриття приватних винокурень, а також збільшено пільгову суму акцизу до 2 000 рублів.¹¹⁹

---

¹¹⁴ Романюк Н.Й. Сільські підприємці і підприємництво: 1861–1914 рр. (за матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній). Житомир: Полісся, 2012. С. 181 – 182.

¹¹⁵ Весь Юго-Западный край. Київ, 1913. С. 35.

¹¹⁶ Труды губернских комиссий. Часть Вторая. Санкт – Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1884. С. 430 – 431.

¹¹⁷ Весь Юго-Западный край. Київ, 1913. С. 36.

¹¹⁸ Перекур – термін, яким позначали видобуток спирту більше за норму, за яку вираховувався акциз. За Винокуріння. URL: https://slovaronline.com/browse/3f42a3d2-bc9e-30b1-9bd1-dc924cd68d7d/%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%BA%D1%83%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5?show_all=1 (останній перегляд: 04.06.2022).

¹¹⁹ Труды губернских комиссий. Часть Вторая. Санкт – Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1884. С. 431 – 432.

Наступною важливою і прибутковою сферою були фабрики у Києві, які виготовляли цигарки. Сучасники відмічали, що євреї робили їх врази кращі, ніж їхні конкуренти-християни. На них використовувалися різні тогочасні технології, які швидко опановували євреї, що забезпечувало їхню монополію на цей вид товару.¹²⁰

У 1860-х роках почалася активна модернізація в Російській імперії, показником якої була зростаюча роль банківської справи. Помітною ставала і важливість кредиту в економічному житті. Протягом 1860- х та 1870- х роках в Києві відкривається низка банків, які могли надати кредити для розвитку промисловості. Так, до кінця 1870-х років була створена фінансова система на чолі з Державним банком та іншими дрібнішими фінансовими установами. У них підприємці отримували кошти для ведення справ, що було новою сторінкою в економічній історії краю.¹²¹

На кінець ХІХ століття банки ставали основним джерелом фінансових ресурсів на усій території Південно-Західного краю, витісняючи біржі, коли доходила справа до емісії цінних паперів.¹²² На кінець 1917 р. лише в Києві діяло 35 банків з столичними філіями, які постійно конкурували за фінансування прибуткової цукрової промисловості, серед них – приватний комерційний, промисловий, російський торгово-промисловий, відділення державного банку.

У банківській справі євреї посіли також впливове місце, зокрема у Київській губернії. Банки Києва давали можливість отримувати кредит на будь-яких умовах і на будь-які потреби. Головне – це знайти, що закласти банку. Створена мережа фінансово-банківських установ зіграла позитивну роль у кредитуванні підприємств, громадських об'єднань і активних громадян у час формування ринкових відносин та становлення нових виробництв. З

---

¹²⁰ Труды губернских комиссий. Часть Вторая. Санкт – Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1884. С. 435.

¹²¹ Мошенський С. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи. Лондон, 2014. С. 83.

¹²² Там само. С. 77.

банками і банкірськими конторами пов'язана не лише підприємницька діяльність, а й немало спекулятивних операцій, і – як наслідок – банкрутство клієнтів з їх внесками, що суттєво підривало довіру до банківської системи як такої. Гучного розголосу набула «справа Вільгельма Сіоні» про крадіжку 1 млн руб. у комерційному банку Києва.¹²³

Тоді на шпальтах газет, як от «Киевлянин», з'являлися описи історій про те, що люди повірили банкам та закладали своє майно аби отримувати кошти на будівництво.¹²⁴ Можемо припустити, що кредити часто використовувалися для розширення своїх підприємств. Впродовж 1890-х років губернії «смуги осілості» як і Київська зіткнулися зі збільшенням заяв від підприємців-євреїв, які прагнули побудувати нові будинки для житла чи господарства. Для прикладу, Ізраїль Гуревич подав клопотання на отримання дозволу на будівництво. Він хотів побудувати нові приміщення для майстерень.¹²⁵

Маючи зростаючий вплив банки почали все більш укорінятися і контролювати промисловість. Особливо – це було помітно в найбільших фінансових центрах як Київ чи Одеса. Без банків промисловість не могла отримати потрібні для росту і продовження функціонування грошові капітали. Для посилення ефекту часто фінансова і промислова еліти краю використовували сімейні зв'язки і намагалися поріднитися для кращого ефекту і збільшення впливу.¹²⁶

У Києві йшла боротьба між фінансовими елітами за контроль над цукровою промисловістю, яка, як вже говорилося, була найбільш прибутковою в губернії. Банки цікавилася цукровою промисловістю, оскільки

---

¹²³ Глизь Ю. Київська міська дума: розбудова модерного міста. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. С.63.

¹²⁴ Беседа. *Киевляниною* 1900. №3. 3 сентября. С. 2.

¹²⁵ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О.М. Доніка. Київ–Донецьк., 2008. С. 142 – 143.

¹²⁶ Мошенський С. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи. Лондон, 2014. С. 77 – 78.

у них появлялася можливість скуповувати цукор недорого у виробника, а потім перепродавати продукт за більш вигідною ціною.¹²⁷

У складі фінансової еліти Київщини виділялися ті, хто мав зв'язки чи був вихідцем з єврейської громади. Можна вказати на батька та сина Гінцбургів. Батько Евзель Гінцбург був одним із тих, хто заснував в 1868 році Київський приватний комерційний банк. Його син Горацій користувався своїми сімейними зв'язками з банківськими домами Ашкеназі, який мав філіал і в Києві. Вони активно вкладали свої кошти в розвиток цукрових заводів і у Київській губернії. Володимир Гінцбург, син Горація, зумів увійти в коло найбільш впливових київських фінансових магнатів. У Києві функціонувало два його банки – позичковий та обліковий. Таке піднесення було зумовлене тим, що Володимир Гінцбург одружився з дочкою Лазаря Бродського. Завдяки цьому Гінцбурги поріднилися з фінансовим капіталом сім'ї Бродських.¹²⁸

Євреї майже не були представлені серед землевласників. Їх такими не хотіла бачити держава, яка прийняла цілу низку законів, зокрема закон від 5 березня 1864 року, який був чинним на територіях Західних губерній Російської імперії. Відповідно до нього євреї не мали право на купівлю землі у селян та поміщиків. Їм заборонялося також брати землю в заставу.¹²⁹

Отже, в епоху модернізаційних змін євреї отримали можливість навчатися у вищих і середніх навчальних закладах, набувати професію лікарів та юристів та залишати «смугу осілості». Хоча частка таких фахівців не була надто великою. І все ж вони поступово інтегрувалися до російського суспільства. Займаючись благодійністю, підтримуючи фінансово різні школи та лікарні прагнули довести свою корисність Російській імперії. Без єврейської спільноти в банківській та промисловій справі Київ та й вся

---

¹²⁷ Мошенський С. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи. Лондон, 2014. С. С. 81.

¹²⁸ Там само. С. 78 – 81.

¹²⁹ Там само. С. 168 – 169.

губернія не стала би центром промисловості та фінансів Південно-Західного краю.

Висновки

Аналіз основної історичної літератури засвідчує, що історія євреїв на українських теренах належить до актуальних наукових питань. Адже межа єврейської осілості включала практично всі українські губернії Російської імперії. Англomовних авторів найбільше цікавило питання, як Росія здійснювала інтеграцію єврейського населення та чим вона відрізнялася від західної моделі. Українські історики зосереджувалися на конкретних питаннях щодо якості їх життя, можливостей набуття освіти та ролі євреїв у становленні модерної економіки. Залучення законодавчих актів, які стали основним історичним джерелом, вказує, що інтеграція здійснювалася поступово. Найбільше вона зачіпала питання меж проживання, занятості, освіти та підприємницької діяльності. При цьому межа єврейської осілості так і не була ліквідована. Простеження, як відбувалася емансипація євреїв в Київській губернії, найбільш розвинутій із губерній Південно-Західного краю, дозволило запропонувати такі висновки.

Євреї від самого початку становили суттєвий відсоток населення. В Київській губернії євреї становили 10% від загального населення. Їх чисельність постійно зростала, адже євреям було заборонено покидати межу осілості. Натомість вони вели постійну боротьбу за можливість проживати і торгувати у Києві. Ніша занятості, яка за ними закріпилася, охоплювала торгівлю, посередництво, ремісництво, проявившись у такому явищі як штетл. Основними штетлами Київської губернії був Бердичів, Умань, Сквиря, Радомишль. Завдяки освіті євреї отримали дозвіл залишати межу осілості, а тому вони скористалися можливістю набути престижні професії лікарів і юристів. На медичному факультеті Університету св. Володимира навчалося 175 студентів-євреїв, а на правничому – 53 студенти. Оскільки навчання в середніх і вищих навчальних закладах велося державною мовою, то євреї перейшли практично на російську мову. Однак, держава позбавляла їх права державної служби.

Натомість держава підтримала їх підприємливість і сприяла тому, що єврейський капітал використовувався в таких галузях промисловості як цукрова, горілчана, тютюнова. Євреї-підприємці оволодівали новітніми технологіями і вміли їх ефективно застосовувати під час виробництва. У їх власності перебували майже дві третини всіх винокурних заводів в Київській губернії. Така монополія не влаштовувала державу. Влада намагалася боротися з нею через дотації та пільги для винокурень, які перебували в руках землевласників, проте безуспішно. Серйозне місце зайняли євреї і в організації банківської справи як у Києві, так і в Київській губернії. Банкіри єврейського походження активно співпрацювали і об'єднувалися з промисловими елітами, створюючи симбіоз, коли банки надавали гроші, а промисловість забезпечувала товаром для збуту.

Отже, діяльність єврейського етносу на території Київської губернії потребує подальшого, ретельного вивчення. Висновки, які були досягнені в процесі написання цієї роботи, вказують нам на те, що євреї, незважаючи на постійне регулювання своєї зайнятості, на чисельні державні заборони, продовжували залишатися активним і важливим фактором для розвитку краю.

Список джерел та літератури

I. Джерела:

Опубліковані (збірки документів, окремі публікації документів):

1. Весь Юго-Западный край. Київ, 1913. 1177 с.
2. Высочайшее утвержденное Положение о Евреях. Высочайшее утвержденное Положение о Евреях. *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт - Петербург, 1835. Т. 10 (1835). № 8054. С. 309 – 323.
3. О допущении Евреев к занятию должности Смотрителей казенных Еврейских Училищ. *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт - Петербург, 1862. Т. 37 (1825 - 1881). №38641 С. 29 – 32.
4. О допущении определения в военно – медицинскую службу Евреев-врачей, не имеющих высшей ученой степени. *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт - Петербург, 1865. Т. 40 (1825 - 1881). №42079 С. 496.
5. О порядке разрешение Евреям постоянного и временного пребывания в городе Киев. *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт - Петербург, 1861. Т. 36 (1825 - 1881). № 37738. С. 609 – 611.
6. О правилах для обучения детей Евреев. *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт - Петербург, 1859. Т. 34 (1825 - 1881). №34461. С. 422.
7. О проекте изменений и дополнений в Свод Ремесленных Постановлений. *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт - Петербург, 1852. Т. 27 (1852). № 26171. С. 272 – 277.
8. О том, чтобы в Гимназии Западных губерний прием учеников, относительно их происхождения, производить на тех же основаниях, какие существуют для Гимназий в прочих губерниях Империи. *ПСЗРИ*. Санкт - Петербург, 1857. Т. 32 (1825 - 1881). №31418. С. 53.
9. Положение о Евреях. *Полное Собрание законов Российской империи*. Санкт - Петербург, 1830. Т. 28 (1804 - 1805). № 21547. С. 732 – 733.

10. Труды губернских комиссий. Часть Вторая. Санкт – Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1884. 1387 с.
11. Труды губернских комиссий. Часть Первая. Санкт – Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1884. 661 с.
12. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. Часть I. Санкт – Петербург, 1852. 575 с.
13. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. Часть III. Санкт – Петербург, 1852. 585 с.

Періодика:

1. Беседа. *Киевлянин*. 1900. №3. 3 сентября. С. 2.
2. Друянов В. Материлы и сообщения. К истории Киевского гетто и цензуры еврейских книг (1854 – 1855 г.) / Еврейская старина. Санкт – Петербург, 1913. №6. 264 – 281 с.
3. Кулишер М. Евреи в Киеве / Еврейская старина. Санкт – Петербург, 1913. №6. 417 – 438 с.
4. О. Л. Бердичевская ярмарка (Из воспоминаний шляхтича, относящихся к 1823 году). Киевская старина. 1893. Т. XLI. № 4–6 С.438 – 443.

II. Література:

Монографії, збірки статей, брошури, тези конференцій:

1. Hamm M. *Kiev A Portrait, 1800-1917*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1993. 237 p.
2. Khiterer V. *Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917*. Boston: Boston College, 2016. 436 p.
3. Polonsky A. *The Jews in Poland and Russia. Volume I 1350 to 1881*. Portland, Oregon: The Littman Library of Jewish Civilization, 2010. 441 p.
4. Zdrada J. *Historia Polski 1795-1914*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2014. 816 p.
5. Dubnow S. *History of the Jews in Russia and Poland from the earliest times until the present day. Vol 2*. Chicago: Varda Books, 2001. 429 p.

6. Бартадь І. От общины к нации: евреи Восточной Европы в 1772-1881 гг. Москва: Мосты культуры/ Гешарим, 2016. 257 с.
7. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи. Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793 - 1914). Москва: Новое литературное обозрение, 2011. 1008 с.
8. Галант І. Виселення жидів із Київa року 1835-го. Київ, 1928. 149 – 197 с.
9. Глизь Ю. Київська міська дума: розбудова модерного міста. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 313 с.
10. Губернии Российской империи. История и руководители. 1708–1917 / Б. В. Грызлова та ін. Москва: Объединенная редакция МВД России, 2003. 535 с.
11. Иванов. А. Еврейское студенчество в Российской империи начала XX века. Каким оно было? Москва: Новый хронограф, 2007. 436 с.
12. Історія державної служби в Україні : у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; упоряд.: А. М. Бега, Г. В. Боряк (кер. кол. упоряд.), Л. Я. Демченко та ін. Головне управління державної служби України; НАН України. Інститут історії України. Київ : Ніка-Центр, 2009. – Т. 4: Документи і матеріали. Книга 2. 1991–2009. 636 с.
13. Клиер Д. Погромы в российской истории Нового времени (1881-1921). Москва: Книжники, 2016. 400 с.
14. Клиер Д. Россия собирает своих евреев: происхождение еврейского вопроса в России: 1772 -1825. Москва: Мосты культуры / Гешарим, 2000. 192 с.
15. Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О.М. Доніка. Київ–Донецьк: «Ніка», 2008. 496 с.
16. Лурье. И. История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи. – Москва: Мосты культуры/ Гешарим, 2017 Т. 2. 534 с.

17. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "євреї в Україні: історія і сучасність": Збірник наукових праць. Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 456 с.
18. Меїр Н. Євреї в Києві, 1859-1914 . Київ: Дух і літера. 2016. 416 с.
19. Мошенський С. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи. Лондон: Xlibris LLC, 2014. 467 с.
20. Нариси з історії та культури євреїв України. Видання третє / Леонід Фінберг та ін. Київ: Дух і літера, 2009. 440 с.
21. Натанс. Б. За чертой. Евреи встречаются с позднеимперской Россией. Москва: РОССПЭН, 2007. 463 с.
22. Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827-1914. Москва: Новое литературное обозрение, 2003. 556 с.
23. Петровский-Штерн Й. Штетл: Золота доба єврейського містечка / пер. з англ. Я. Стріха. Київ: Критика, 2019. 394 с.
24. Поділля / Артюр Л. Ф., Балушок В. Г., Болтарович З. Є. та ін. Київ: Видавництво НКЦ «Доля», 1994. 504 с.
25. Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття) Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.
26. Романюк Н.Й. Сільські підприємці і підприємництво: 1861–1914 рр. (за матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній). Житомир: Полісся, 2012. 600 с.
27. Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 345 с.
28. Прищепя О.П. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII — початок XX ст.): монографія. Рівне: М. Дятлик, 2019. 688 с.

Статті:

1. Гаухман М. «Паралельні світи»: порівняльний аналіз українського і єврейського національних проектів початку ХХ століття (на прикладі Правобережної України). *Judaica Ukrainica* . 2013. № 2 С. 80 – 112.
2. Меир Н. Многоликость еврейской благотворительности в Киеве, 1859–1914. *Ab Imperio*. 2003. №4 С. 184 – 215.
3. Погребінська М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Український історичний журнал*. 1996. № 4. С. 124 – 132.
4. Гаухман М. «Паралельні світи»: порівняльний аналіз українського і єврейського національних проектів початку ХХ століття (на прикладі Правобережної України). *Judaica Ukrainica* . 2013. № 2 С. 80 – 112.

Довідкові (бібліографічні) видання, енциклопедії, словники:

1. Политические партии России. Конец ХІХ - первая треть ХХ века. Энциклопедия. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. 872 с.

Електронні ресурси:

1. Зашкільняк Л. Польське повстання 1830–1831 URL: http://www.history.org.ua/?termin=Polske_povstannia_1830 (дата звернення: 25.05.2022).
2. Лазанська Т. Київський контрактний ярмарок URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kyivsky_kontraktovy_yarmarok (дата звернення: 15.05.2022).
3. Рубльов О.С. Поділи Польщі 1772, 1793, 1795 URL: http://www.history.org.ua/?termin=Podily_1772_1793_1795 (дата звернення: 14.05.2022).
4. Винокуріння. URL: <https://slovaronline.com/browse/3f42a3d2-bc9e-30b1-9bd1-dc924cd68d7d/%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%BA%D1>

[%83%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5?show_all=1](#)

(дата звернення: 04.06.2022).